

Тихо й безтурботно линули години, дні, місяці й роки на благодатному Якимовому хуторі. Якимові комори начинялися всяким добром; воли й корови його та всяка інша худоба множилася й гладшала. Чумаки його що Божого літа верталися з дороги з великим прибутком; бджоли його тричі за літо роїлися, так що самого тільки меду продавав він щороку сот на п'ять, коли не більше, карбованців, не кажучи вже за віск. Садовини, щоправда, він не продавав, а то й за неї не одну сотню лупнув би. “Нехай, — каже, — добрі люди споживуть, спасибі скажуть!” Одне слово, до Якима на хутір з усіх сторін добро лилося: наче сама фортуна коловоротна в образі Лукії й Марка в нього на хуторі оселилася. Та й те правда, що з Лукії хазяйка була невсипуща й розпорядлива.

— І Господь його знає, де це вона всього так навчилася! — говорила, бувало, стара Марта, дивлячись на її працю, — от тобі й московка! Та з нею благодать Божа, та й годі! Мабуть, розумного батька дитина.

Старим зоставалося тільки дивитись на неї та Богу молитися. Та вони таки й не забували Бога. Марта щороку ходила до Києва на прощу, щоб святим угодникам печерським поклонитися, а Яким, хоч і не ходив, та зате вдома весь рік молебствував: то криницю в саду, то пасіку посвятить, а то й так собі запросить пан-отця Нила відправити молебень “о здоров'ї й благоденств'ї”, а сам усе сидить собі на пасіці, рої збирає та псалтир читає.

Отак то щасливо минали дні, місяці й роки на хуторі. А Маркові тимчасом до сьомого годочку доходило. Та яка ж дитина з нього виростала! Прекрасна, тиха, слухняна, хоч і всі, особливо Лукія, мало не на руках його носили. Часом у неділю, коли старі поїдуть на село до церкви, вона вбере його в жупанок, у червоні сап'янці, в сиву з кримських смушків шапочку, поставить перед собою й милується на нього, мов на мальованого. Автім вона й знаку не давала, що вона йому мати. Чому вона так поводитися, Бог її знає. Може боялася старих, а може й так собі. Старі часто говорили, що пора Марка до школи дати, та все ждали, доки йому сім літ скінчиться.

І ось йому вже й сім літ. Було це саме на Зелені Свята, в неділю. Прямо з церкви привезли на хутір пан-отця Нила, отця диякона й увесь причет церковний. Одправивши в саду молебень із водосвяттям, вони зайшли в ризах до хати, потім окропили свяченою водою оселю, сїни й комору та знову вернулись до хати. Тоді пан-отець Нил узяв Марка за руку й поставив його навколїшки перед образами, а сам, розкривши псалтир та тричі перехрестившись, прочитав псалом: “Боже в допомоць мою вонми!”. Прочитавши псалом, скинув із себе ризи, сів за стіл і казав Якимові подати собі граматку. Марта дістала із скрині граматку — (граматка в неї була схована, бо вона її з Києва принесла) й подала Якимові, а Яким уже пан-отцеві Нилові.

— Приступи до мене, чадо моє! — сказав він Маркові.

Марко підійшов.

— Говори за мною!

І Марко несміливо повторяв за ним: аз, буки, віди й т. д.

Прочитавши азбуку, пан-отець Нил згорнув граматку й сказав:

— Корінь ученія горек, плоди же его сладки суть. На сьогодні покищо досить, а надалі в'яще потрудимся! Тепер же, отдавши Божеє Богові, отдаймо й кесареє кесареві.

Яким, сам людина письменна, зараз же втямив, до чого пан-отець Нил наводив слова з Св. Письма, моргнув на Марту й на Лукію, а сам побіг до комори, сказавши:

— З ласки вашої, пан-отче, милости просимо до столу сідати.

За хвилину заставили стіл стравами й напоями, різними квасами з садовини й наливками, а, крім того всього посеред столу Яким поставив шкляне, хитро зроблене барильце з вистоялкою. Пан-отець Нил, прочитавши “Отче наш” та “Ядят убозії і наситяться”, поблагословив “яства й питіє” й сів за стіл; за ним, перехрестившись, посідали й інші, крім Марти та Лукії, й мовчки почали віддавати кесареве кесареві. По обіді пан-отець Нил та цілий причет церковний пішли в сад і сіли на траві під старою грушею біля криниці. І пан-отець Нил отберз уста своя, в притчах глаголя. Чого він тільки тут не глаголив! І про Симона Столпника, і про Марію Єгипетську, і про страшний суд. Та ледве був почав: “Отолсті серце їх”, як прийшла Лукія з килимом, а Марта із шкляним барильцем, та тільки вже не з вистоялкою, а з сливянкою. Пан-отець Нил, побачивши їх, воскликнув:

— Хваліте, отроци, Господа!... і господиню, — додав він, ласкаво всміхаючись до Марти.

Лукія тимчасом розстелила килим, а Марта поставила на ньому барильце з сливянкою та, вклонившись, прохала пан-отця благословити.

Пан-отець, возвися глас свій та хрестом барильце познаменувавши, возгласив: “Ізйди з тебе, душе нечистий, і вселися в тебе сила Божа та яви чудеса світові!”.

У цей час підійшов до них і старий Яким, тримаючи в руках мальовану тарілку з свіжими великими яблуками.

Пан-отець Нил, побачивши яблука, промовив:

— Благ муж, щедря і дая! — Тільки скажіть мені, Бога ради, Якиме, яким робом ви їх переховали?

— А от як покуштуєте, то тоді й скажу, — говорив Яким, ставлячи яблука на килим.

— Добре, й покуштуємо! А де ж це наш новий школяр? Хай би й він нас хоч сливянкою похастував, — сказав пан-отець Нил, простягаючи руку по яблуко. Вмить Лукія привела в сад і Марка.

— А ну лишень, новий школяре, — мовив Яким, сміючись, — похастуй пан-отця сливянкою, а вони колись тебе березовою кашею похастують.

— Корінь ученія горек! — саме доречі примовив пан-отець Нил.

Лукія взяла барильце, а Марко — чарку, й почали частувати гостей. Коли Марко підніс чарку дяконові, то той, беручи чарку, промовив: “Не упивайтеся вином, в нем же єсть блуд!”.

— Та воно що блуд, то блуд, — процокотіла Марта, — а ви таки, отче Єлисею, випийте ще чарочку нашої сливяночки!

Отець Єлисей це й “ісполнив”!

Сиділи вони під грушею до самого вечора слухали пан-отця Нила; а пан-отець Нил договорився до того, що замість “пророк Давид”, говорив, “пророк Демид”. Потім усе духовенство заспівало гуртом: “О, всепітая Мати”, далі: “Богом ізбранну Мати Отроковицю Діву”, потім: “О, горе мені грішнику сушу”. Тут уже й Яким не втерпів і

підтягнув таки тихенько басом.

— Гей, якби нам тимпан та органи, або хоч гуслі доброгласні! — гукнув пан-отець Нил, — отоді б ми воскликнули Господеві! А чи не послати нам за гусями?

— Послать! послать! — гукнули всі в один голос.

— Як послать, то послать — сказав Яким. Лукіє, скажи Сидорові, нехай зараз коні запрягає, я сам поїду, а тимчасом, пан-отче Ниле, прошу до господи, і ви, отче Єлисею, і ви, й ви! — сказав він, звертаючись до причту: надворі й темно й холодно.

Товариство пішло до хати. А що там у хаті діялося, Бог його знає! Знаю тільки, що Яким за гусями не поїхав.

Ключальна Неділя тягнулася до вівторка. У вівторок, уже поснідавши, гості поїхали додому, а Яким і Марта, провозаючи їх, усе жалкували, що вони не zostалися ще на годиночку, себто днів на два.

Другої неділі рано-вранці вбрали Марка в найкращий його жупанок, засунули йому граматку за пазуху, посадовили на воза й повезли в село, буцім-то до церкви: піддурили бідного Марка, бо відвезли його до школи.

Лукія, хоч і не плакала, розстаючись із сином, а все ж таки шкода їй було розлучатися з ним.

З жалем, неохоче, розлучалася Лукія з своїм сином, із своєю втіхою єдиною, та не спиняла, не відмовляла, як то робила стара Марта, що крізь сльози дорікала Якимові:

— Ну, скажи, скажи ти мені, де ти бачив, щоб із школи добро вийшло? Вийде якийсь пняничка, а може ще, крий Боже, й злодій; от тільки дитину зіпсують.

— Цить ти, поки я не розсердився! — говорив Яким, вдягаючи на Марка поверх жупанка нову свитку.

— Та куди ти його кутаєш?

— Куди? В дорогу! Він уже там зостанеться, так не возити ж за ним свитку.

Отак виряжали Марка в далеку дорогу. Лукія мовчки на це все дивилася і, слухаючи Мартиних доводів, ось-ось уже згожувалося з нею; та коли Яким, помолившись Богу і виходячи з хати, промовив: “Наука — світ, а невчення - тьма”, то Лукія вже зовсім із ним згодилася, говорячи: “Принаймні хоч Богу навчитися молитись!”.

Випровадивши їх за ворота, Лукія довго стояла й дивилася їм услід, як вони відїздили, а коли воза не стало видно, перехрестила повітря в їх бік і, повертаючись до хати, сказала: “Пошли тобі, Господи, благодать свою святую!”.

Увечорі Марта розповіла Лукії про Марка, що він, бідний, плакав, як прощався з ними; що він житиме в пан-отця Нила, а до школи ходитиме тільки вчитись, та що вона сама заходила до школи подивитись, де він буде вчитися.

— Пустка! Справжня пустка! — говорила вона: так що самій страшно було й зайти до неї; а школярі такі жовті, бліді, наче з хреста зняті, сердешні; а під лавою все різки, все різки, та такі колючі! Бог їх знає, де вони їх беруть? Справжня шипшина! А на стіні, біля самого образу — трійчатка, справжня дротянка, та я думаю, що вона таки з дроту й сплетена. А дяк такий сердитий, аж страшно дивитись! Я, щоправда, дала йому копу, щоб він, знаєш, не дуже силував Марка хоч на перших порах. Треба буде йому ще чогось послати; я думаю, хоч полотно на штани та на сорочку, а то замучить бідну дитину! Чи не

понесла б ти йому, Лукіє, хоч би й завтра, а то я боюсь, узе він, занівечить сердешного Марочка!

— Добре! — відповіла Лукія, — я понесу, та й сама на ту школу подивлюся.

— Подивись, подивись! Та ось ще що: вчини на завтра паляниці. Я думаю й паляниць зо дві послати Маркові, а то воно, бідолашне, хоч і в попа обідає, та який там у них обід! Я думаю — завжди голодне.

Другого дня Лукія пішла в село з паляницями і з сувоєм полотна. Вона не зайшла до пан-отця Нила, а пішла просто до школи. Її зустрів дяк, зовсім не сердитий, а школа не скидалася на пустку; хата, як хата, тільки, що школярі сидять та читають, — хто що та як уміє; і Марко її там між школярами сидить і також читає. Лукія, як побачила, що й Марко читає, то трохи не заплакала. “Як воно, сердешне, швидко навчилося!” — подумала вона й подивилася під лаву; під лавою не видко було ані одної різки. Глянула на образ, — біля образів трійчатки теж не видко. Віддавши дякові “посильное приношеніє”, вона спитала, чи можна їй побачитися з таким і таким Марком.

— Можна, можна! Чому не можна! — і підійшовши до “новобранця”, як він звав Марка, сказав йому:

— Ти, Марку, сьогодні вчився добре, а тому решту дня й погуляти можеш, — іди з миром додому!

Марко згорнув граматку, поклав її за пазуху, встав з лавки й, побачивши свою наймичку, заплакав.

Лукія теж трохи не заплакала. Вона взяла його за руку, попрощалася з дяком і вийшла із школи. Вийшовши із школи, вона втерла своїм рукавом Маркові сльози, потім сама заплакала, й пішли вони помалу до хати пан-отця Нила.

Такі “приношенія” возила вона дякові й Маркові щотижня, а в неділю ще крім того й Марта копу грошей, чи меду, чи шматок сала, чи ще чогось такого дякові привозила.

Місяців за два Марко з Божою поміччю подужав граматку аж до самого “іже хочет спастися”. За стародавнім звичаєм треба було вже кашу варити. Про це ще заздалегідь дали знати на хутір. Варячи кашу, Марта поклала до неї шість пятаків, а Лукія, як Марта відвернулася, кинула до каші десять копійок. Коли каша зварилася, Лукія понесла її в село до пан-отця Нила, а від пан-отця Нила Марко поніс її до школи в рушнику, що його вишила Лукія. Тут він поставив її долі, рушник дав учителеві, а до каші запросив товаришів. Товариші, звичайно, не дали себе вдруге просити — посідали круг горшка, а Марко, взявши трійчатку, став над ними, й почалася забава: він без милосердя бив усякого, хто хоч крихотку дорогої каші на підлогу впустив.

Як зіли кашу, Марко трійчаткою погнав своїх товаришів до води, а як вернулися, то заходилися громадою горшка бити. Розбили горшок, і вчитель розпустив усіх додому з нагоди урочистої події. Після описаної церемонії, Марка пустили до батьків на хутір відпочити тижнів зо два після граматки. Та замість одпочинку Марка зустріла нова несподівана праця: Яким примушував його в присутності Марти й Лукії щодня читати граматку від початку до кінця, навіть “іже хочет спастися”.

— Для чого ти оте “іже хочет спастися” примушуєш його читати? — говорила Марта: він його навчився, то й читати не треба.

— Ти, Марто, людина неписьменна, то й не втручалася б не в своє діло! — говорив звичайно Яким, — ми знаємо, що робимо.

Під кінець другого тижня Марко ладен був тікати з батьківської хати до школи. В школі ждали його однолітки-товариші, а вдома хто йому був за товариша? Щоправда, воно й у школі не тепло, та все таки краще, ніж дома.

Як минуло два тижні, надавали Маркові всякого добра їстивного, а в додаток дали ще й “Часослова”, що його того літа принесла Марта з Києва, та й вирядили до школи.

У Великий піст, коли Яким і Марта говіли, Марко читав уже посеред церкви велике повечеріє, а старі так тішилися, що й не опишеш. Виходячи з церкви, Яким погладив Марка по голові й дав йому мідну гривню на бублики, сказавши:

— Учись, учись, Марку! Науку за плечима не носять.

А вдома Марта Лукії чудеса про Марка розповідала. Вона говорила, що дяк, як прирівняти його до Марка, просто дурень; що Марко незабаром і самого пан-отця Нила за пояс заткне! Хіба що тільки на гусях не гратиме, але цього йому й не треба!

— Та як же ж це він? Як же ото він там читає? — звичайно допитувалася Лукія.

— Так читає, що хоч би й самому дякові, то не сором. Та я думаю, дяк і загадує йому читати все таке, чого сам не втне; я думаю, що так!

Лукія нетерпляче дожидала шостого тижня посту, коли вона збиралася говіти. Нарешті діждалася й таки почула, як Марко читав, і вже не тільки “Нескверную, неблазную”, а й всенощну й навіть часи.

Яка ж велика була її радість сердечна, коли, виходячи з церкви, чула вона такі слова: “Який гарний школяр! Як він прегарно читає, — немов пташка щебече! Наділив же Господь добрих людей такою дитиною!”

Отакі, або подібні слова чула Лукія кожного разу, виходячи з церкви. Зате Марко й нагороду діставав чималу: цілий тиждень усю школу годував він бубликами.

Марко швидко посувався вперед на ниві освіти так, що під кінець другого року, надиво всім, особливо ж надиво вчителеві, вивчив він увесь псалтир, навіть із молитвами, а за те, як він кафізми читає, все село його знало й хвалило; на що вже Денис Посяда нікого не хвалив, та й той, виходячи з церкви, казав, бувало: — “Нема що казати, славний школяр, добре читає!”

Довго радилися пан-отець Нил із Якимом, чи вчити Марка писати, чи так і кінчити псалтирем. Із своїми Яким про це не радився: він добре знав, що Марта перша йому в опозиції стане, а тому й мовчав розсудливо. Поміркувавши добре з отцем Нилом, вирішив, щоб Марка вчити писати.

Можна сказати, що “хитрость книжня” далася нашому Маркові, та й “хитрость скорописця” не відвернулася од нього. Трохи більш як за півроку він збагнув усі тайни каліграфії і так, бувало, виведе букву “ферт”, що сам учитель тільки плечима здвигне та й годі. Та кого найбільш він своїм пером скорописним захоплював, так це старого Якіма. Марко при кожній добрій нагоді писав до нього “посланія”, надписуючи на коверті: такої й такої губернії, такого й такого повіту, на благодатний хутір такий і такий, Якому Мироновому синові такому й такому. Старий невимовно радів, дістаючи такого листа від свого сина із школи.

— От воно що значить письменна людина! — говорив він Марті й Лукії, тримаючи в руках листа, якого він, звичайно, не розумів, бо читав тільки по-друкованому. — От я й не був на селі, а знаю що там діється, а ви, баби, ну, скажіть, що ви знаєте? То ж то бо й є! А от я, так знаю: вчора пан-отець Нил на гусях грав “Ісусе мій прелюбезний”, а пані-матка Ярина з іншими миронosiцями йому підспівувала, — от що!

— Ну, та ти ще з свого листа наговориш такого, що й груші на вербі ростуть — одповідала звичайно Марта.

— Що ж, як не віриш, то ось на, — сама прочитай! — І він їй подавав листа.

— Читай уже ти сам, а ми й так собі зостанемось.

І Яким, бувало, п'яте через десяте, по складах прочитає їм:

“Любі та дорогі батьки мої. Я, хвалити Всевишнього, живий і здоровий, чого й вам бажаю. Єдинородний син ваш М. Г.”

— Так то й усе? — питала Марта.

— А тобі чого ще хочеться? — відповідав, сміючись, Яким.

— А як же там пан-отець із панею-маткою? Казав ти, що в листі написано.

— А дзусь вам знати, цокотухи, — і після того клав він листа за образи.

Весело, сміючись, пролітали роки над хутором. Марко ріс і став з нього парубок, та який парубок! Просто надиво! Сільські красуні то було не намилуються на Марка Гирла.

Школу він покинув ось із якого приводу: раз якось Марта, вертаючись із Києва, занедужала, та, прохворівши сім тижнів, і Богу душу віддала. Довго плакав старий Яким і, плачучи, перебрався нарешті жити до пасіки. Треба було, на втіху старому, взяти Марка із школи. Лукія так і зробила. Нехай уже, думала вона, чого не довчився в школі, вдома довчиться, а сердешному старому все таки буде розвага, бо ще й він, бідолашний, помре з журби та з туги.

І в неділю, обрахувавшись із дяком та з пан-отцем Нилом, привезли Марка на хутір. Яким зрадів, ожив, побачивши перед собою єдину істоту, що ще звязувала його з життям.

До того, як повернувся Марко із школи, Яким схожий був до Афанасія Івановича після смерти Пульхерії Івановни, тільки що ні в господарстві, ні в хаті не віяло тою сумною пусткою, що її знать було в домі Афанасія Івановича після смерти Пульхерії Івановни, бо в Якіма зоставалася ще Лукія.

Сидів був собі бідолашний старий у пасіці по кілька годин зряду, не підводячи голови; тільки зітхне й витре машинально сльозу, що скотилась йому на сиві вуса; зітхне знову й знову заплаче, та так і просидить, аж доки Лукія не прийде його обідать кликати: тоді він мовчки встане та йде за Лукією до хати. Вона заводила з ним мову про господарство, про чумаків, про бджоли, про яблука, та він відповідав тільки “еге” або “ні”.

Раз якось вона йому сказала:

— Ви хоч би взяли псалтиря почитали за її грішну душу, то вам би й полегшало.

Яким мовчки дістав з полиці псалтир, пішов у сад (Марту поховали в саду між старими липами), став над Мартиною могилою, розгорнув книжку, перехристився й почав читати: “Блажен муж”. Коли ж дочитав до “слави” й почав читати “со святими упокой”, то не міг вимовити “рабу Твою Марту” й залився слізьми, а книжка випала йому з рук на могилку.

Отак от час та самота привязують простосердних людей одно до одного. Благословенні

ж будьте й час і самота і ви простосердні люди!

Яким щодень оживав усе більше. Лукія годила йому й ходила за ним, як за малою дитиною, а Марко (не зважаючи на його “юність” і, як Гоголь каже, “юркость”), не відходив від нього ні на хвилину. Він уже знав, що він Якимові не рідний син, і в глибині своєї молоді душі відчував усе те добро, що йому зробили чужі добрі люди. Іноді він, задумавшись, питався сам себе: “хто мій батько і хто моя мати?”, та, звичайно, не діставав відповіді.

Що-суботи з ранку аж до обіду читав він псалтир над могилкою Марти, а Яким, сидючи біля нього, молився й плакав, та, плачучи, часом шепотів:

— Хто б це за твою душу псалтир читав, якби ми його до школи не дали? Читай, сину! читай, моя дитино! Вона з того світу почує й спасибі тобі скаже. Душа її праведна саме тепер по митарствах ходить... старий знову залився сльозами.

Маркові тимчасом уже на двадцятий рік пішло, пора було й на вечорниці навідатися, подивитись, що там діється. Діждавшись осени, він це й зробив, та так влучно, що вже після першого разу, вернувшись додому, почав просити в Якіма благословення, щоб одружитися.

— От тобі й маєш! — сказав Яким, вислухавши його: я думав, що він все ще школяр, а він уже он куди пнеться! Рано, рано ще, сину! Ти спочатку погуляй, попарубкуй трохи, почумакуй, привези мені гостинця з Криму або з Дону. А то — сам подумай — яка ж за тебе без того всього піде, хіба що безпритульна яка! Та ось Лукії питаємося, — думаю, й вона теж скаже, що ще рано.

Спиталися Лукії, й вона теж сказала, що ще рано. Наш Марко й носа був похнюпив, а проте ночувати почав у клуні: в хаті йому, бачте, душно стало.

— Знаю я, чому тобі душно! — говорив, посміхаючись, старий Яким. Лукія ж нічого не говорила, а тільки цілими ночами Богу молилася, щоб він заховав Марка від усякого поганого діла, від усякої нечистої спокуси.

Раз якось після обіду, коли Яким саме спочивав, вона викликала Марка до другої хати й лагідно спитала його:

— Скажи мені, Марку, щирю правду, кого ти покохав, із ким хочеш братися?

Марко, як і всі закохані, так розписав їй свою красуню, що вона така й така, краля над кралями, що кращої за неї в цілому світі немає. Зворушена Лукія радісно вислухала свого сина й нарешті сказала:

— Вірю Марку, що кращої за неї в світі немає, та скажи мені, якого вона роду, хто її батько та мати, що вони за люди та як вони з людьми живуть?

— Чесного вона й багатого роду!

— Багатства тобі не треба: ти й сам, хвалить Бога, багатий, а от ти скажи, чи ти її таки любиш?

— Як свою душу, як святого Бога на небі.

— Вірю тобі, що ти її кохаєш, а коли кохаєш, то й лиха їй не заподієш. Дивись Марку, крий тебе Мати Господня, — якщо ти її погубиш, не простить тебе Бог, ні добрі люди.

— Як же ж мені її загубити, коли я її кохаю?

— Як загубити? Дай Господи, щоб ти не знав, як ви нас губите, й як ми самі себе

губимо.

— Лукіє, ти давно в нас живеш, скажи мені, чи ти не знаєш, хто моя мати?

На це несподіване запитання Лукія затремтіла й слова відповіді сили не мала.

— Скажи мені! Скажи! Ти напевно знаєш.

— Не знаю, — ледве промовила Лукія.

— Знаєш, єйбогу, знаєш! Скажи мені, моя голубонько, моя матінко! — і він ухопив її за руки.

— Марта, — тихо відповіла Лукія.

— Ні, не Марта, я знаю, що не Марта, що я байстрюк підкинений!

Лукія вхопила його за руку і з словами: “Мовчи, хтось іде!” хутко вийшла з хати.

— Вона напевно знає, — подумав собі Марко й пішов слідом за нею.

Діждавшись весни, Яким доручив усе господарство Лукії, а сам по обітниці поїхав на прощу до Києва, взявши й Марка з собою. Лукія не пропускала ані одної неділі, щоб на селі не побувати. Після Служби Божої вона завжди заходила до пані-матки й по обіді довго з нею віч-на-віч розмовляла. Вона розпитувала попадю про свою майбутню невістку й довідалася, що та чесного й хорошого роду, та що про неї недоброї слави не чути. Нарешті, через попадю, вона й сама з нею спізналася та побачила, що син і попададя правду кажуть.

За місяць Яким із Марком вернулися на хутір і навезли своїй наймичці всяких дорогих гостинців, а собі, крім синього сукна й китайки, привезли Єфрема Сирина й Житія святих отець за цілий рік.

У літні дні та в довгі осінні вечорі Марко читав святі книги, а Яким слухав і обновлявся духом. Він вернувся до нормального стану й часом був не від того, щоб послухати, як пан-отець Нил грає на гусях та отець диякон “Всякому городу нрав і права” й таке інше співає, тільки завжди додавав: “Гей, якби то тепер зо мною Марта була! Дали б ми себе знати!” Після цього старий, бувало, зажуриться, а часто й заплаче, промовляючи: “Сиротою й у домовину ляжу. Марко!... Що ж той Марко?... Звичайно, — не чужий!.. Оженю його, конче оженю після Покрови, а влітку нехай сходить у дорогу та привезе мені з Криму сиву шапку, таку сиву, як моя голова”. А Марко, прочитавши житіє якогонебудь святого, йшов “у клуню ночувати”, тобто на село до своєї коханої.

Лукія ж, поклавши спати старого Якіма, до півночі молилася, щоб Бог її сина заховав від усякого лиха.

Весною, справивши нові вози, нові мережані ярма, нові притики, лушні й занози, Яким вирядив свого Марка чумакувати — на Дон по рибу.

— Іди, мій сину! — говорив він — та привези своїй нареченій подарунків. Після Покрови дасть Бог, ми вас і окрутимо.

Пішов Марко, сумуючи, на Дін по рибу, а Лукія, взявши торбинку на плечі, пішла до Києва помолитися святим угодникам, щоб синові допомогли щасливо додому повернутись. Зостався Яким сам у господі. Встановивши розпорядок весінніх робіт, вийняв він бджоли з омшаника, порозставляв їх якслід на пасіці, взяв Єфрема Сирина й оселився із бджолами на ціле літо. Тимчасом Лукія прийшла до Києва, стала там в якоїсь міщанки, та щоб не платити грошей за квартиру та харч, узялася носити воду про домашні потреби.

Опівдні вона носила воду з Дніпра, а рано та ввечорі ходила по святих церквах та по печерах. Одговівшись та запричастившись Святих Таїн, вона на збережені гроші купила малий образок святого гробокопателя Марка, перстень від Варвари Великомучениці та шапочку Івана Многострадального, поклала це все в торбинку й, попрощавшись із своєю хазяйкою, пішла назад додому. Але, не доходячи Прилуки, саме в Дубовому Гаю, занедужала на пропасницю. Так-сяк допленталася до Ромна, а з Ромна мусіла вже підводу до хутора найняти, бо йти вже була їй несила. Вона так хотіла була зайти ще до Густині, бо саме тоді там монастир поновляли, та не пощастило бідній! Злякався старий Яким, побачивши її. “Так змарніла й постарілася, мов із хреста знята” — говорив він.

— Чи не послати нам за знахаркою? — спитався її Яким.

— Пошліть, бо страх нездужаю!

Яким не послав, а сам поїхав на село й привіз знахарку. Знахарка лікувала її місяців зо два, та не допомогла їй.

За своєї найніжнішої молодости (тоді мені 13 літ було) чумакував я з небіжчиком батьком. Виїзжали ми з Гуляй-Поля; я сидів на возі й дивився не на Новомиргород, що в балці над Тикичем лежить, а на степ, що далі за Тикичем простягся, дивився та думав (а про що я тоді думав, то тільки один Бог розгадати може). От перейшли ми собі вброд через Тикич, виїхали на гору, дивлюся я, а там знову степ та степ, широкий без краю, тільки ліворуч щось, ніби лісок, ледве мріє. Питаюся в батька, що це видко.

— Девята рота, — відповідає він мені. Але мені цього не досить. Що ж то за девята рота? — думаю собі.

Все степ та степ.

Нарешті в Дубовій Балці заночували.

Другого дня той самий степ і ті самі дитячі думки.

— А ось і Єлисавет! — каже батько.

— Де? — спитав я.

— Он на горі циганські шатра біліють.

Опівдні доїхали ми до Грузівки, а другого дня вранці й до самого Єлисавету.

Сумно мені, сумно згадувати тепер мої молодощі, моє юнацтво, мої дитячі літа безтурботні! Сумно мені згадувати ті степи широкі, безкраї, що я бачив тоді й уже ніколи не побачу.

Побуваши в Таганрозі та в Ростові, Марко з своїми чумаками вийшов у степ, і не поштовим шляхом, а степом прямували чумаки через Орель та Старі Санжари. У Санжарах переправилися чумаки через Ворсклу й справили бенкет добрим людям. Купили три цебра горілки, найняли троїсту музику та й понесли горілку перед музикантами. Кого зустрінуть, однаково, чи пана чи селянина - “стій! пий горілку!” Музики грають, а чумаки всі до одного танцюють. Отак бучно пройшов Марко Санжари.

Те саме було й у Білоцерківці. Хоч у Миргороді й не було переправи, та чумаки й там свого додержали.

— Хорол хоч і невелика річка, — казали вони, — а все таки треба свято відбувати.

І відбували свято. У Миргороді вони взяли горілки вже не чотири цебра, а цілу бочку й усе місто покотом поклали. А вже про музику та про танці нема що й казати.

З Миргорода з Божою допомогою вийшли на Ромодан, попасли воли та й потягли Ромоданом на Ромен.

Ідуть собі чумаченьки
Та йдучи співають.

А ти, Марку? Чому ж ти не співаєш з товаришами-чумаками? — Ой, тому ж я не співаю з товаришами-чумаками, що покинув я вдома дівчину молодую. Що там тепер із нею? Везу я їй з Дону парчі, оксамиту, всього дорогого, а вона, молода, може вже й з іншим побралася?

І чим ближче вони підходили до корчми, від якої йому треба праворуч повертати, тим він сумніший ставав.

І чого це мені та наймичка з голови не йде?.. А може вона скаже? — додавав він, роздумуючи.

Минули Лохвицю, прийшли й до корчми. Попрощався Марко, як годиться, з своїми товаришами-чумаками, подякував їм за науку й повернув собі на хутір із своїми возами.

Путь недовга: всього може верстов із п'ять, та все ж він спинився з валкою ночувати в полі. Наймити собі ночують у полі біля возів та волів, а він подався до своєї милої.

Серце моє! Доле моя!
Моя Катерино!

промовив він до неї, коли вона вийшла до вишневого садочку. Багато таких слів говорив він, їй, бо не знав, що вдома діється. А вдома діялося ось що:

Ворожка своїми ліками довела бідолашну Лукію до того, що Яким просив пан-отця Ніла з причтом відправити над нею маслосвятіє... Після цього духовного ліку Лукії покращало: вона принаймні почала говорити. Перше, що вона промовила, був запит:

— А чи не прийшов іще?

— Хто саме? — спитав Яким.

— Марко! — ледве прошепотіла вона.

Надвечір їй полегшало, й вона прохала Якіма послати їй на полу. Коли перенесли її на піл, вона кивнула Якимові, щоб сів біля неї. Яким послухався, й вона пошепки промовила до нього:

— Я його не діждуся, помру! Є в мене гроші, — віддайте йому. Всі гроші, що я від вас брала, сховані в коморі, на горищі, під соломяним жолобом. Оддайте йому; то я їх для нього ховала; та ще віддайте йому образок Марка святого Гробокопателя, що я принесла з Києва, а його молодій, як стануть до шлюбу, віддайте обручку від святої Варвари, а собі, тату мій, візьміть шапочку святого Івана.

І помовчавши, сказала:

— Ох, тяжко стає мені! Не діждусь його, помру! А він мусить бути близько, я його бачу.

Помовчавши, знову спитала, чи скоро світатиме.

— Треті півні оце тільки проспівали, — відповів Яким.

— Дай, Господи, мені ранку діждати, хоч подивитися на нього. Він ранком приїде.

А Марко тієї ночі, як вона сповідалася Якимові, цілував свою наречену, стоячи з нею під калиною, говорив їй солодкі, сердечні й п'янкі речі молодечі, а замовкнувши, довго мовчки дивився на неї та все цілував її прекрасні карії очі.

Проспівали треті півні, стало на день займатися.

— До завтраго, моє серце єдине! — сказав Марко, цілуючи свою наречену.

— До завтраго, мій голубе сизий! — і вони розсталися.

— Іде, йде... — шепотіла недужа, коли зійшло сонце. — О, чуєте! ворота рипнули.

Яким вийшов із хати й зустрів Марка, що саме входив до двору з чумаками.

— Іди швидше до хати! — сказав, зрадівши, Яким — а я тут і без тебе ладу дам.

Марко ввійшов до хати. Хора, побачивши його кучеряву голову схудлими руками й шепотіла руки, промовляючи: Сину мій! Моя дитино, йди, йди до мене!

Марко наблизився до неї.

— Сядь, сядь біля мене, схили до мене свою голову.

Марко мовчки послухався. Вона схопила його кучеряву глову схудлими руками й шепотіла йому до вуха:

— Прости! Прости мене!.. Я... я... я твоя мати...

Коли Яким повернувся до хати, він побачив, що Марко, плачучи, цілував ноги в мертвої вже наймички.

25 лютого 1844 р.

Переяслав

[Ця дата фіктивна: Шевченко написав повість у Новопетровському форті 1853 р. Ред.]